

У ЗОНІ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ:

гібридна війна та захист
цивільних в Україні

RECOGNIZE. PREVENT. PROTECT. AMEND.

Червень, 2021.

T +1 202 558 6958

E comms@civiliansinconflict.org

civiliansinconflict.org

Обкладинка: 4 червня 2013 р., Спартак, Україна:

Боеприпаси, що не вибухнули, продовжують завдавати шкоди цивільному населенню на сході України

ВІЗІЯ ТА МІСІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ

Центр з питань захисту цивільного населення в умовах конфлікту (**Center for Civilians in Conflict (CIVIC)**) – це міжнародна організація, чия діяльність присвячена сприянню захисту цивільного населення у збройних конфліктах. Візією CIVIC є світ, у якому жодній цивільній особі не завдається шкоди під час конфлікту. Наша місія полягає в наданні підтримки громадам, які постраждали від збройного конфлікту, та шукають захисту, й зміцненні рішучості та спроможності збройних сторін конфліктів запобігати та реагувати на шкоду цивільним.

CIVIC 2003 року заснувала Марла Рузіка, молода активістка в гуманітарній сфері, яка спрямовувала свої зусилля на захист цивільних, що постраждали внаслідок війни в Іраку та Афганістані. Вшановуючи спадок Марли, CIVIC продовжує неухильно фокусувати увагу на захисті цивільних у збройних конфліктах. Сьогодні CIVIC є присутнім у багатьох зонах конфлікту та столицях ключових країн у всьому світі, де організація співпрацює з цивільними аби донести ті проблеми, що їх турбують, до влади, залучає збройні сторони конфлікту до процесу зменшення шкоди, яку вони завдають цивільному населенню, та надає рекомендації урядам країн та міжнародним структурам, яким чином можна розробляти та приймати стійкі документи державної політики, які сприятимуть порятунку життя людей.

Сила CIVIC полягає у його підході та досвіді покращення результатів захисту цивільного населення шляхом безпосередньої співпраці з громадами, які постраждали від збройного конфлікту, та збройними сторонами конфлікту. Ми у CIVIC вважаємо, що цивільні особи – це не «супутні втрати», й шкода цивільним не є наслідком конфлікту, якого не уникнути, – шкоді цивільному населенню можна та потрібно запобігати.

ПОДЯКИ

Юван Лоусон, незалежний дослідник з питань оборони та безпеки, є автором цього аналітичного звіту. Дослідження для цілей цього звіту здійснював, головним чином, Юван Лоусон за підтримки Беатріс Годфруа, директорки європейських програм CIVIC, Сергія Дьоми, старшого радника з військових питань в Україні та Єлизавети Барань, директорки представництва CIVIC в Україні. Свої коментарі до звіту надавали Марк Ліннінг, старший радник з питань захисту, Лі Саттон, старша радниця з моніторингу та оцінки, Шеннон Грін, старша програмна директорка та Моніка Зурав, фахівчиня з питань комунікацій.

Елена Еббот здійснила редагування цього аналітичного звіту, а Дженніфер Кінг працювала над дизайном. CIVIC щиро вдячний державним службовцям, вченим та лідерам громадянського суспільства, які знайшли час для розмови з нами та поділилися власними поглядами на вплив гібридної війни та гібридних загроз на цивільне населення в Україні, і, особливо, на сході України. Без їхньої бажання співпрацювати з CIVIC та їхньої відданої дослідницької праці над різними аспектами гібридної війни, створення цього звіту було б неможливим.

Ми також хочемо подякувати Міністерству закордонних справ Німеччини за підтримку програми діяльності CIVIC в Україні й за те, що ця підтримка уможливила проведення дослідження та упорядкування цього звіту.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ЗСУ: Збройні Сили України

РГВВЦН: Робоча група з відслідковування втрат серед цивільного населення

ЗШЦ: Зменшення шкоди цивільним

ЦВС: Цивільно-військове співробітництво

CIVCAS (англ.): Civilian Casualty, втрати серед цивільних

CIVIC: Center for Civilians in Conflict, Центр з питань захисту цивільного населення в умовах конфлікту

ЄС: Європейський Союз

ООС: Операція Об'єднаних сил

ВПО: Внутрішньо переміщена особа

МГП: Міжнародне гуманітарне право

НАТО: Організація Північноатлантичного договору

ОБСЕ: Організація з безпеки та співпраці у Європі

ЗЦН: Захист цивільного населення

ПТСР: Посттравматичний стресовий розлад

СММ: Спеціальна моніторингова місія

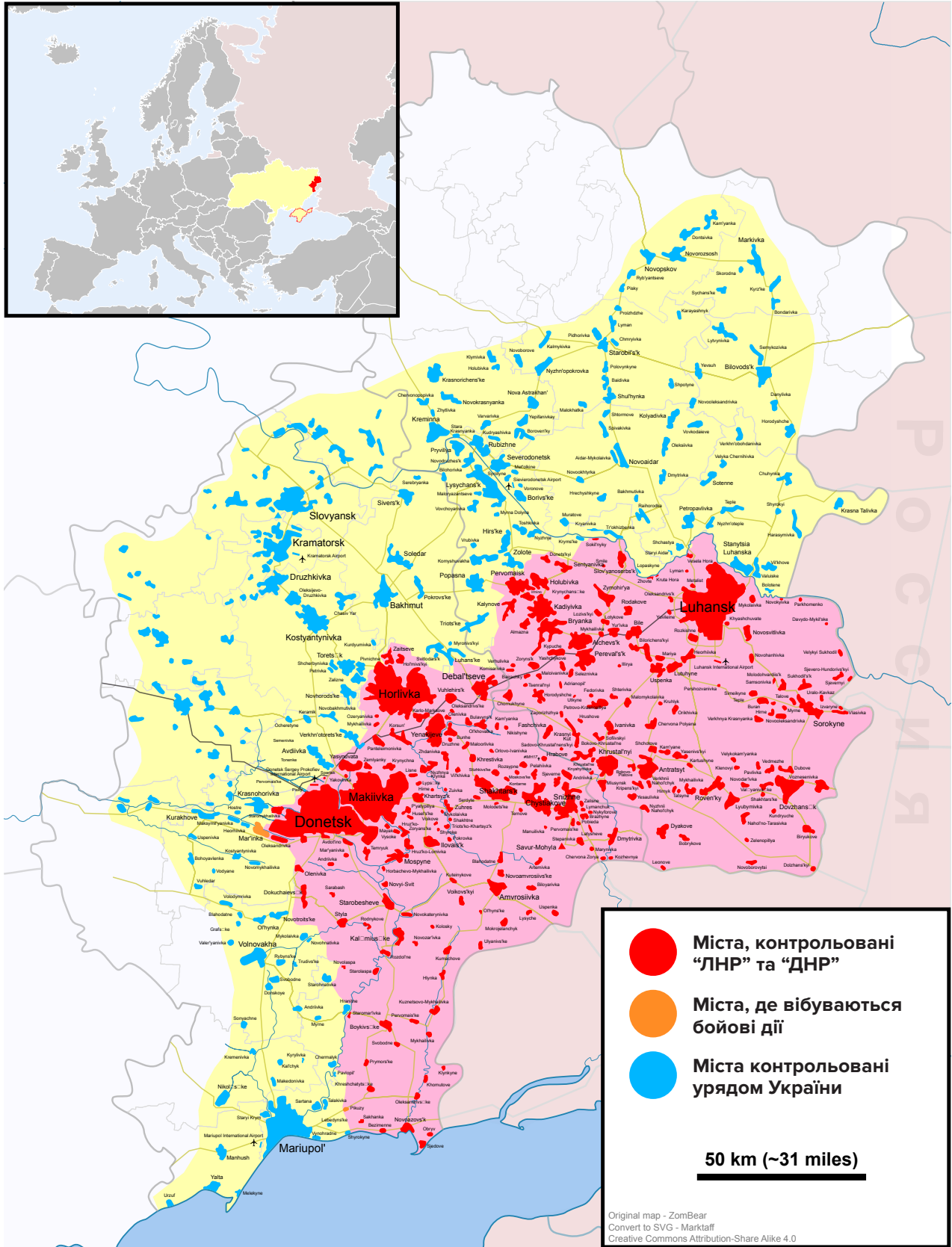
ЮНІСЕФ: Фонд ООН з питань дітей

UXO: набої, що не вибухнули

ВООЗ: Всесвітня організація охорони здоров'я

ЗМІСТ

Місія та візія організації	iii
Подяки	iii
Список скорочень	iv
Резюме	1
Рекомендації	4
Методологія	6
Розуміння гібридної війни: концептуальні проблеми	7
Гібридна війна та гібридні загрози на практиці	11
Прояви гібридної війни в Україні та наслідки для захисту цивільного населення.	14
Військові операції	15
Інформаційна війна	17
Культурний вимір	18
Економічний тиск	19
Зменшення шкоди та реагування на шкоду цивільним в умовах гібридної війни.	21
Створення Управління цивільно-військового співробітництва.	21
Відстеження шкоди цивільному населенню.	21
Цивільно-військові діалоги	23
Висновки.	24
Прикінцеві примітки.	25

https://en.wikipedia.org/wiki/War_in_Donbas

I. РЕЗЮМЕ

«Гібридність – це темне віддзеркалення нашого комплексного підходу. Для стабілізації країн ми використовуємо поєднання військових та невійськових засобів. Інші використовують це для їхньої дестабілізації».¹

- Єнс Столтенберг, генеральний секретар НАТО

Конфлікт в Україні продовжує накладати значний тягар на життя цивільних, особливо зі зростанням напруженості та підвищенням кількості порушень режиму припинення вогню на початку 2021 року.² Протягом останніх семи років, бойові дії між українськими військовими та очолюваними Росією силами спричинили значну шкоду цивільним на сході України. Загибло понад 3300 мирних жителів, понад 7000 отримали поранення, а 3,4 мільйона людей на Донбасі потребують гуманітарної допомоги та послуг щодо захисту.³ Цивільні особи вздовж лінії розмежування продовжують зазнавати фізичної та психологічної шкоди, крім того, постійно завдається шкода інфраструктурі та осередкам надання життєво необхідних послуг.

Аналіз ризиків завдання шкоди цивільним в Україні зосереджується насамперед на фізичній шкоді – включаючи смерть та поранення – внаслідок військової діяльності, такої як використання стрілецької та легкої зброї, а також непрямого вогню з використанням мінометів, артилерії та реактивних систем залпового вогню. В результаті зосередження уваги на цих проявах, менше уваги приділялося можливому впливу так званого «гібридного характеру» конфлікту. Без ретельного розгляду наслідків гібридної війни для цивільного населення, заходи із забезпечення захисту цивільного населення на сході України й надалі будуть недостатніми.

Концепція гібридної війни набула популярності в останні роки як спосіб описати яким чином низка певних акторів інтегрували використання регулярних та нерегулярних сил, а також скористалися перевагами цифрової революції, щоб забезпечити поширення пропаганди та дезінформації.⁴ Однією з цілей використання гібридного підходу є намагання утриматися за межею відкритого збройного конфлікту, щоб уникнути повноцінної воєнної відповіді.⁵ Наприклад, російську окупацію Криму було проведено з навмисним приховуванням приналежності задіяних там військових, що призвело до того, що політичні лідери Заходу взяли настільки довгу паузу, аби окупація стала «доконаним фактом», до того як реакція на міжнародному рівні стала можливою. Однак, незважаючи на виникнення цієї нової тенденції у веденні війни, концепція гібридності залишається предметом дискусій та не має чіткого визначення як серед фахівців з державної політики, так і серед науковців, що перешкоджає зусиллям з ефективної протидії гібридним кампаніям.

Цей аналітичний звіт спрямовано на виявлення характеру гібридної діяльності, пов'язаної з конфліктом в Україні, та розгляд її потенційного впливу на зусилля України щодо розробки та впровадження Національної стратегії захисту цивільного населення у збройних конфліктах. Основна увага зосереджена на гібридній діяльності Росії в рамках конфлікту, але це не означає, що Україна також не використовує тактику, яку можна було б описати як гібридну.

13 вересня 2015 р.: Мапа ілюструє кібератаки, що завдаються, в режимі реального часу.

Більшість концепцій, що оцінюють головні риси гібридних заходів, підкреслюють інтеграцію владних зусиль на багатьох рівнях (дипломатичному, економічному, інформаційному та військовому) як визначальний компонент гібридності. В контексті України можна виділити дві широкі форми гібридних заходів: «гібридна війна» та «гібридні загрози». «Гібридна війна» описує діяльність, яка безпосередньо пов'язана з районом збройного конфлікту на сході України, тоді як «гібридні загрози» – це ширший набір заходів з примусу та/або тиску, що здійснюються на всій території України, а також спрямовані проти її партнерів. Важливо визнати, що ступінь та інтенсивність гібридних заходів різнилися у різних місцевостях та протягом певних відрізків часу під час конфлікту. На момент написання цього звіту, дослідження показують, що вплив гібридних загроз на цивільне населення по всій території України був принаймні таким же великим, як вплив гібридної війни на сході України.

Наше дослідження розглядало конкретні прояви гібридних заходів в Україні, які стосуються військових операцій, інформаційної війни, культурного виміру та економічного тиску. Ми визначили психологічну шкоду як основний прояв шкоди для цивільних, яка виникає внаслідок цієї гібридної діяльності, оскільки гібридні актори прагнуть створити та підтримувати сприйняття цивільними дійсності як хаосу безпосередньо у зоні конфлікту, так і загалом. Їхня діяльність включає зусилля, спрямовані на підрив стосунків між населенням та військово-цивільними органами місцевої влади. Наприклад, ціла низка інформаційних кампаній була зосереджена на підриві довіри до Збройних Сил України (ЗСУ), і результати таких кампаній можна виміряти у цифрах. Через п'ять років після обстрілів у Маріуполі, понад 50 відсотків місцевого населення досі вважають, що цей напад було здійснено ЗСУ,

незважаючи на те, що Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) визначила непідконтрольний уряду район на Донбасі як місцевість, звідки вівся вогонь.⁶ Кібератаки на критичну інфраструктуру, що послаблюють впевненість суспільства у доступі до основних послуг та базових потреб, також мають на меті створити атмосферу хаосу та неспроможності місцевої влади. Мета цієї діяльності – спричинити погіршення стану соціального середовища, породити недовіру та нестабільність, а також створити атмосферу постійної присутності насильства. Незважаючи на те, що встановити рівень та вплив цієї психологічної шкоди не видається можливим, існує ймовірність її взаємозв'язку із такими випадками фізичної шкоди як самогубство, зловживання психоактивними речовинами та домашнє насильство.

Оскільки значна частина гібридної діяльності спрямована проти цивільного населення, цивільно-військове співробітництво є додатковим необхідним фактором для підтримки діяльності органів місцевої влади з метою ефективного посилення захисту цивільного населення (ЗЦН). На початку конфлікту Україна визначила необхідність міцного зв'язку між ЗСУ та місцевими громадами шляхом створення Управління цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України (ЦВС ЗСУ або CIMIC (Civil-Military Cooperation)). Регулярна взаємодія між цивільним населенням та військовослужбовцями дозволяє військовим краще розуміти потреби щодо захисту та активно вживати заходів для запобігання шкоди місцевому населенню. Взаємодія є ще більш важливою в умовах, коли існує певний рівень недовіри до військових, оскільки негативне сприйняття може перешкоджати ефективній комунікації між цивільними та військовими.

Підрозділи цивільно-військового співробітництва, включаючи Робочу групу з відстеження втрат серед цивільного населення (РГВЦВН), яка відстежує дані щодо шкоди цивільним для потреб Командування Операцій Об'єднаних сил (ООС), також є цінним засобом протидії гібридній діяльності в Україні. Однак існує потреба у подальшому розвитку спроможності військових структур до захисту цивільних.

Один із підходів до посилення цивільно-військової співпраці – це Всеохоплююча або Тотальна оборона (англ. – Comprehensive or Total Defence). Ця стратегія, яку вже запровадила низка країн, спрямована на залучення всього суспільства та зміцнення стійкості суспільства (societal resilience) шляхом інтеграції цивільної та військової оборони. Хоча, початково, цей підхід було розроблено для протидії зовнішнім загрозам у державі, він також може сприяти ЗЦН, розвиваючи спроможність окремих осіб та громад реагувати на гібридні заходи та відновлюватися після шкоди, завданої ними. З огляду на цю мету, Україна повинна скористатися можливостями для розвитку спроможності щодо управління кризовими ситуаціями та стійкості, наприклад, шляхом впровадження стратегій, представлених у рамках Платформи Україна-НАТО з протидії гібридній війні.

В той час як Україна продовжує розбудовувати систему ЗЦН, уряду та ЗСУ надзвичайно важливо врахувати потенційний вплив гібридних загроз на цивільне населення та запровадити орієнтований на людину підхід, який узгоджується з гуманітарними принципами та відповідає міжнародному гуманітарному праву.

***В той час як
Україна продовжує
розбудовувати
систему ЗЦН, уряду
та ЗСУ надзвичайно
важливо врахувати
потенційний вплив
гібридних загроз на
цивільне населення...***

II. РЕКОМЕНДАЦІЇ

Уряду України

- Невідкладно затвердити Національну стратегію захисту цивільного населення у збройних конфліктах та забезпечити, щоб будь-який план її реалізації включав відповіді як на прояви гібридної війни у місцевостях, на які безпосередньо впливає конфлікт, так і на гібридні загрози по всій країні. План реалізації повинен включати методи вимірювання успіху виконання завдань щодо захисту цивільного населення в контексті гібридних загроз.
- Стандартизувати визначення гібридної війни та гібридних загроз та розглянути більш широке визначення шкоди цивільному населенню, що виникає в результаті цих гібридних заходів. Провести дослідження з метою кращого розуміння психологічної шкоди, заподіяної цими заходами, та використати це дослідження для створення плану дій щодо виконання Національну стратегію захисту цивільного населення у збройних конфліктах. Ці зусилля не мають стати на заваді швидкому наданню допомоги та інших послуг щодо захисту цивільного населення структурами місцевого самоврядування громадам, які найбільше постраждали від конфлікту.
- Розробити план стратегічних комунікацій з метою збільшення поінформованості цивільного населення щодо гібридних загроз та їхнього впливу, а також щодо способів, за допомогою яких цивільне населення може робити свій внесок у зменшення негативного впливу гібридних заходів на ЗЦН. Ці зусилля мають бути спрямовані у тому числі на території, які наразі непідконтрольні уряду України.
- Забезпечити доступ населення до надійних джерел інформації, в тому числі шляхом підтримки розвитку більш різноманітного та вільного медіа середовища, а також ресурсну підтримку державних телерадіомовників, враховуючи їхнє охоплення усієї країни.
- Запровадити заходи для забезпечення публічної прозорості фінансування як політичних партій, так і організацій громадянського суспільства. Підтримувати подальший розвиток активного та вільного громадянського суспільства, забезпечувати захист свободи об'єднань громадян та свободу слова. Це сприятиме збереженню сфери діяльності організацій громадянського суспільства (включаючи організації, що працюють у сфері гуманітарної допомоги, захисту та розбудови миру), а також зменшенню негативного впливу який має на меті політичну дестабілізацію та подальше руйнування всього захисного середовища.
- Розробити план подальшої інтеграції цивільних та військових спроможностей до оборони, у тому числі, враховуючи підхід «Всеохоплюючої оборони», який запроваджено у скандинавських країнах та країнах Балтії. Цей план має фокусуватися на стійкості інфраструктури та суспільства, забезпечуючи, при цьому, збереження цивільним населенням свого захищеного статусу та дотримання гуманітарних принципів нейтральності, незалежності, неупередженості та гуманності.⁷

Військово-цивільним адміністраціям та органам місцевого самоврядування

- Забезпечити, аби планування та заходи щодо захисту цивільного населення враховували вплив гібридної війни та загроз на місцевому рівні. Це включатиме аналіз гібридних загроз та їхніх потенційних наслідків в контексті шкоди цивільним. Створення відповідних структур та процедур, таких як робочі групи, за участі військових, представників місцевої влади та громадянського суспільства, сприятиме обміну досвідом, інформацією та найкращими практиками щодо протидії гібридним загрозам.

Міністерству оборони України та Генеральному Штабу Збройних Сил України

- Використати Платформу Україна-НАТО щодо протидії гібридній війні для стандартизації визначень гібридної війни та гібридних загроз. Стандартизовані визначення забезпечать спільне розуміння цих явищ серед партнерів та створять підґрунтя для інтеграції зусиль під час впровадження Національної стратегії захисту цивільного населення у збройних конфліктах.
- Продовжувати стримування використання сили на Донбасі, там де це може завдавати шкоди цивільним, та інформувати населення (у тому числі населення непідконтрольних територій) про те, яким чином це стримування відбувається.
- Розвивати спроможність офіцерів ЦВС до розпізнавання гібридних заходів та залучення цивільного населення до протидії цим заходам, у тому числі шляхом проведення регулярних цивільно-військових діалогів. Розвиток цієї спроможності має враховувати принцип «не зашкодь», й не використовувати цивільних як інструменти, натомість зменшувати ризик завдання шкоди цивільним.
- Забезпечити швидкий та точний збір даних щодо шкоди цивільним, їх аналіз та звітування Робочої групи щодо відстеження шкоди цивільним з метою мінімізації можливостей для продукування дезінформації.
- Включити психологічну шкоду до механізму відстеження шкоди цивільним та забезпечити обмін цими даними з іншими українськими державними структурами, що займаються захистом цивільного населення.
- Розробити план стратегічних комунікацій для протидії інформаційним аспектам гібридної війни (таких як кампанії дезінформації та пропаганди) на місцевому та всеукраїнському рівнях. Ці плани мають бути тісно пов'язані із загальною комунікативною стратегією, яку впроваджує держава Україна.

Міжнародному та українському громадянському суспільству

- Здійснювати дослідження та аналіз шкоди цивільним, яка виникає внаслідок гібридних заходів в Україні та інших аспектів конфлікту, та використовувати цю інформацію для розробки стратегій, що посилюють ЗЦН.
- Дослідити потенційний зв'язок між гібридними заходами та психологічною шкодою завданою цивільному населенню. Використовувати ці дослідження для кращого розуміння причинно-наслідкових зв'язків між ними, а також для розробки ефективних заходів зменшення шкоди.

III. МЕТОДОЛОГІЯ

Методологія цього дослідження включає огляд літератури та проведення інтерв'ю з низкою експертів. Серед проаналізованих джерел у рамках дослідження є матеріали, що мають на меті зрозуміти феномен гібридної війни, з особливим наголосом на тому, як ця концепція стосується України. В рамках дослідження також було вивчено документи та звіти щодо конфлікту, підготовлені неурядовими та міжнародними організаціями. Ці матеріали містили корисні для цього звіту ідеї, незважаючи на те, що про взаємозв'язок гібридних заходів, шкоди цивільним та підходів до захисту наразі написано небагато.

Окрім огляду літератури, було проведено 12 напівструктурованих інтерв'ю з експертами як в Україні, так і за її межами, включаючи експертів з НАТО та Європейського Союзу (ЄС). Під час інтерв'ю респонденти розповідали про їхнє розуміння гібридної війни, особливо в контексті України, про оцінку наслідків гібридної війни для захисту цивільного населення, а про потенційні шляхи розробки відповідних документів державної політики. Усі інтерв'ю були проведені на умовах анонімності. У рамках огляду літератури, матеріали було зібрано як українською, так і англійською мовами. Початковий список респондентів був сформований експертами CIVIC в Україні та нашим дослідником-консультантом, інші респонденти були визначені в результаті огляду літератури.

У цьому дослідженні також були використані матеріали з питань ЗЦН, напрацьовані у рамках діяльності CIVIC в Україні. Зокрема, напрацювання круглого столу, який був присвячений гібридним загрозам та ЗЦН, та що відбувся у Києві, в жовтні 2020 року в рамках п'ятої Міжнародної конференції цивільно-військового співробітництва. Серед учасників круглого столу були експерти Центру передового досвіду зі стратегічних комунікацій НАТО, Групи з аналізу гібридних загроз Українського кризового медіа-центру, Могилянської школи журналістики, Інституту світової політики, Інституту постінформаційного суспільства, Національного університету оборони України та представники державної влади. Методологія, що включає огляд літератури, інтерв'ю з експертами та дискусію у рамках круглого столу дозволила розробити основні рекомендації. Проте, ключовим обмеженням цього підходу є те, що він не включає голоси та погляди людей, які безпосередньо живуть у зоні конфлікту.

У цьому звіті термін «ЗЦН» означає всі зусилля, вжиті для захисту цивільного населення від шкоди, завданої конфліктом. Далі «шкода» визначається як смерть, пов'язана з конфліктом, фізична та психологічна травма, втрата майна та засобів до існування та перешкоди у доступі до життєво необхідних послуг. «Зменшення шкоди цивільним» (ЗШЦ) визначається як усі заходи, що їх вживають озброєні сторони конфлікту для запобігання, мінімізації та відшкодування шкоди цивільним, спричинені присутністю та діяльністю озброєних сторін конфлікту. Мета цього дослідження полягає не у визначенні способів допомоги державам у протидії гібридним загрозам, але у розумінні шляхів захисту цивільного населення від гібридних заходів.

Як буде далі описано в цьому звіті, наше дослідження свідчить, що визначення гібридних заходів залишається суперечливим, хоча можна окреслити набір основних елементів. Підбиваючи підсумки, гібридні заходи використовують цілу низку інструментів, включаючи військову діяльність, економічний примус та інформаційну війну, для досягнення політичних результатів, в той же час обмежуючи масштаби будь-якої військової відповіді з боку жертви гібридної агресії. Почасти це робиться через навмисне заплутування та заперечення своєї причетності.

IV. РОЗУМІННЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

Незважаючи на те, що цей термін застосовувався неодноразово раніше, вірогідно першою спробою визначити феномен «гібридної війни» стала стаття Френка Хоффмана 2007 року «Конфлікт у 21 столітті. Поява гібридних війн». На основі досвіду США та їхніх партнерів у Іраку та Афганістані, та вивчаючи конкретний випадок конфлікту між Ізраїлем та «Хезболоу» у Лівані 2006 року, Хоффман розвинув результати попередніх дискусій серед науковців та практиків щодо визначення понять «асиметричної війни» та «війни четвертого покоління». Він визначив гібридні конфлікти як такі, що включають «низку різних способів ведення війни, включаючи звичайні військові засоби, нерегулярну тактику та формування, терористичні акти, включаючи тотальне насильство та примус, а також злочинність».⁸ Це розуміння гібридної війни передбачає стирання меж між звичайними та незвичайними підходами до конфліктів – робиться наголос на подвійній природі конфлікту, що також відображається у спробах по-іншому зрозуміти сутність сучасних конфліктів. Наприклад, у своїй книзі 2012 року «Нові та старі війни. Організоване насильство в глобальну епоху» вчена Мері Калдор аналогічним чином розмірковує про ці розмиті моделі ведення війни. Вона також наголосила на значенні глобалізованої економіки та інструменталізації політики ідентичності.⁹ Хоча на Калдор не часто посилаються, коли намагаються зрозуміти, що означає гібридна війна в контексті повернення до конкуренції між державами, більша частина її аналізу (включаючи особливий наголос на цивільному населенні) присвячена тому, яким чином західні держави та міжнародні організації визначають гібридні війни.

На концепції гібридної війни почали наголошувати в контексті обговорень державної політики після російської окупації Криму в 2014 році. До певної міри, це були намагання зрозуміти, яким чином Москві вдалося так ефективно влаштувати «сюрприз» для Заходу, і викликати певний когнітивний дисонанс спробами приховати власні дії та (не) правдоподібно заперечувати власну причетність. Коли міжнародне співтовариство намагалося пояснити окупацію з точки зору ось цієї нової форми ведення війни, концепція отримала цілу низку ярликів, включаючи: гібридна війна, невизначена війна, війна у сірій зоні, війна на випробовування терпіння, «порогова» війна і, зовсім нещодавно, лімінальна (перехідна) війна.

Деякі спостерігачі припускають, що явище, яке описують терміном «гібридна війна», не є новим – що конфлікти завжди містили поєднання як регулярних, так і нерегулярних сил, а також використання інших інструментів, які має державна влада. Наприклад, на основі аналізу історичних випадків від Римської імперії до війни у В'єтнамі, історик Пітер Менсур стверджує, що, «хоча у гібридній війні як концепції мало нового, це корисний спосіб розмірковувати про минулі війни, сьогодення та майбутнє». Інші дослідники відзначали, яким чином відсутність чіткого та послідовного визначення гібридної війни створює враження, що воно включає всю діяльність держави і означає, що цей ярлик іноді використовується довільним чином. Як стверджує вчений Колін Грей, «гібридність знайти не важко; насправді це занадто просто ... гібридність – це «судина», яка містить занадто багато води, щоб бути аналітично корисною для концепції...»¹⁰

Як припускає Грей, однією з проблем із аналізом діяльності держави, якщо ми використовуємо цей підхід, полягає в тому, що виникає ризик класифікувати як гібридну загрозу всю її діяльність. Заходи, які раніше вважали частиною законної діяльності держави у сфері безпеки, тепер можуть сприйматись як дії, що розпалюють війну. А це, у свою чергу,

може стати тригером подальшої ескалації. Не зважаючи на те, що цілі такої діяльності можуть бути агресивними та передбачати примус, якщо ми їх усіх позначатимемо як «війну» або «ведення війни», виникає ризик зосередження винятково на військових рішеннях, у той час як вони можуть бути не доцільними.

В даний час існує безліч визначень, що їх використовують для опису як гібридної війни, так і гібридних загроз, і важливо зазначити, що продовжують існувати проблеми з визначенням того, яким чином гібридна агресія вписується в спектр між звичайною діяльністю держави у сфері безпеки та війною. У статті НАТО, опублікованій у серпні 2019 року зазначається:

«Гібридні загрози поєднують у собі військові та невійськові, а також приховані та відкриті засоби, включаючи дезінформацію, кібератаки, економічний тиск, розгортання нерегулярних збройних формувань і використання регулярних сил. Гібридні методи використовуються також для стирання меж між війною та миром, а також намагаються посіяти сумнів у свідомості цільових груп населення».¹¹

НАТО також тісно співпрацює з ЄС щодо зусиль для протидії гібридним загрозам в євроатлантичному регіоні. Служба зовнішньополітичної діяльності ЄС описує гібридні загрози таким чином:

«Гібридні загрози поєднують у собі звичайну та нетрадиційну, військову та невійськову діяльність, яку можуть скоординовано використовувати державні або недержавні суб'єкти для досягнення конкретних політичних цілей. Гібридні кампанії є багатовимірними, поєднують примусові та підіривні заходи, використовують як звичайні, так і нетрадиційні інструменти та тактики. Їх розроблено таким чином, що їх важко виявити або визначити їхню належність. Ці загрози націлені на критичні вразливі місця та намагаються створити плутанину, аби перешкодити швидкому та ефективному прийняттю рішень».¹²

«Концепція розвитку сектору безпеки і оборони», яку було прийнято в Україні 14 березня 2016 року, визначає такі характеристики:

«Основною формою гібридної війни проти України є комбінація різноманітних і динамічних дій регулярних сил Російської Федерації, що взаємодіють зі злочинними озброєними угрупованнями та кримінальними елементами, діяльність яких координується і здійснюється за єдиним замислом і планом із активним застосуванням засобів пропаганди, саботажу, навмисного завдання шкоди, диверсій і терору».¹³

Незважаючи на те, що вони регулярно використовуються політиками та практиками, поняттям «гібридна війна» та «гібридні загрози», очевидно, й досі важко дати чіткі визначення. Однак, згідно з нашим дослідженням, ми можемо визначити такі ключові характеристики:

- Сторони прагнуть досягти політичних цілей, й одночасно мінімізувати ризик безпосереднього військового реагування з боку супротивника шляхом не перетинання тієї межі, за якою дозволено застосовувати військову силу у відповідь. Хоча існують офіційні «вимоги», такі як стаття 5 НАТО, рішення залучити збройні сили або зреагувати в інший спосіб, є, у решті решт, політичним. Отже, цими вимогами може маніпулювати противник у власних інтересах.¹⁴

Саша Максименко

REUTERS/Валентин Огієнко

Зверху: 10 березня 2014 р., Крим: На концепції гібридної війни почали наголошувати в контексті обговорень державної політики після російської окупації Криму в 2014 році.

Знизу: 17 березня 2014, Херсонська область, Україна: Український військовослужбовець рие траншею на контрольно-пропускному пункті біля села Стрількове Херсонської області, що межує з Кримом.

- Використовується безліч інструментів державної влади, включаючи дипломатичну, інформаційну, військову та економічну. Вони синхронізуються, де це можливо, для досягнення стратегічних політичних результатів, діючи з метою виявлення вразливих місць у державі та суспільстві, які було обрано мішенями. В умовах цифрової революції, інформаційне середовище, можливо, стало найважливішою ареною для гібридної агресії.
- Аби контролювати «міру» реагування з боку держави-мішені гібридної агресії, зазвичай застосовуються як обман, так і навмисне заплутування.¹⁵

Проявами «гібридної війни» можна вважати ті гібридні заходи, які стосуються військових дій на полі бою, наприклад, вплив на сім'ї військових, шляхом цифрової пропаганди (надсилання смс-повідомлень). Натомість, заходи, які мають ширшу мету (за межами поля бою) або підривають підтримку держави, точніше можна описати як «гібридні загрози». В контексті України обидві форми гібридних заходів присутні у діяльності безпосередньо пов'язаної із тривалим конфліктом на сході та півдні, а також діяльністю на всій території країни, й спрямованою проти партнерів України.

V. ГІБРИДНА ВІЙНА ТА ГІБРИДНІ ЗАГРОЗИ НА ПРАКТИЦІ

Російська гібридна діяльність в Україні ґрунтується на більш ніж десятирічному досвіді експериментування. 2007 року Естонія зазнала низки серйозних кібератак на свої банківський, урядовий та медіа сектори після того, як влада перенесла пам'ятник війни радянських часів з центру міста Таллінна до парку на околиці міста. В рамках власних операцій Росія взяла під контроль місцеві організації російськомовного населення (процес, відомий як «астротурфінг»), та підбурювала до заворушень із застосуванням насильства, в результаті яких було завдано шкоди інфраструктурі та цивільним.¹⁶ Представники Росії також часто називали естонську владу «нацистами» – наратив, який пізніше повторювався в Україні та інших країнах.¹⁷

За рік, у 2008 році, Росія вперше продемонструвала синхронізацію гібридних заходів у поєднанні з традиційними військовими операціями в Грузії. Підготовка до конфлікту розпочалася кількома тижнями раніше з кібератак на грузинські хакерські групи з метою запобігти їхній допомозі владі Грузії в межах потенційного реагування з боку Грузії. Коли спалахнув конфлікт із застосуванням сили, Росія змогла досягти військової перемоги (у традиційному сенсі) на тактичному та оперативному рівнях за підтримки гібридної кампанії, яка обмежувала можливості грузинської влади комунікувати з власним населенням або зовнішнім світом. Ця гібридна кампанія дозволила Москві домінувати у сфері наративів.¹⁸ Понад 50 веб-сайтів присвячених питанням фінансів, урядових та новинних веб-сайтів стали мішенями кібератак, зазнали дефейсменту (зміна візуального ряду та контенту) або перестали функціонувати внаслідок DDOS атак (розподілених атак на відмову в обслуговуванні). Дефейсмент атаки включали розміщення зображення президента Грузії як Гітлера, повторюючи наратив про те, що кожен, хто кинув виклик Москві, є нацистом. Російська влада заперечувала власну відповідальність за ці кібератаки, замість цього приписуючи їх «патріотичним хакерам».¹⁹ Однак, програмне забезпечення, що дозволяє здійснювати як DDOS атаки, так і дефейсмент веб-сайтів, було надано цим «патріотичним хакерам» організованою злочинною групою, що базується в Санкт-Петербурзі.²⁰

...цифрова революція – і все більша залежність урядів, військових та широкого суспільства від кіберпростору – створили середовище, сприятливе для гібридних заходів.

Обидва ці приклади висвітлюють яким чином цифрова революція – і все більша залежність урядів, військових та широкого суспільства від кіберпростору – створили середовище, сприятливе для гібридних заходів. Природа кіберпростору є такою, що, незалежно від того, чи він використовується для проведення інформаційних операцій або з метою досягти фізичних результатів, навіть найвправнішим гравцям складно убезпечити цивільну інфраструктуру від негативного впливу, а, отже, уникнути потенційної шкоди цивільним.

Окупація Росією Криму в 2014 році та підтримка, яку Росія надавала сепаратистським рухам на сході України, характеризувалися поєднанням звичайних та спеціальних (нерегулярних) бойових операцій, причому російські регулярні сили діяли поряд з місцевими бойовиками.

Ці дії безпосередньо підтримувала кампанія з дезінформації, яка прагнула піддати сумніву належність російських сил – так званих «маленьких зелених чоловічків», включаючи офіційні заперечення Кремля щодо участі Росії у конфлікті.²¹ Крім того, Російська Федерація надавала підтримку та спонсорувала політичні протести та проводила кібероперації, які фактично ізолювали Крим від решти України. З плином часу інтенсивність боїв на сході України згасала, але Росія продовжувала проводити кібератаки, включаючи атаки, спрямовані на постачання газу та електромережу, як частину тактики економічного тиску.²²

Подібний підхід проявлявся й у подальших російських операціях на сході України. Кампанія дезінформації поширила наратив про те, що конфлікт виник у відповідь на державний переворот у Києві, який підтримав Захід й дозволив повернути «фашистів до влади». Акцент на поверненні фашистів до влади є постійною темою в російських інформаційних операціях і підкреслює складну історію ролі України у Другій світовій війні.²³ Французький вчений та експерт аналітичного центру описав використання цього наративу як одну з форм «пропагандистської інтоксикації».²⁴ Російські інформаційні кампанії також спекулювали на темі ініціативи нової української влади щодо внесення змін до мовного законодавства країни, стверджуючи, що намір полягав у ізоляції чи ліквідації російськомовного населення. У відповідь почалися публічні демонстрації, які переросли у насильство та захоплення державних установ, особливо в Донецькій та Луганській областях. Москва надавала пряму воєнну підтримку сепаратистам шляхом підготовки, постачання обладнання та здійснення керівництва, а також підтримувала інші невійськові заходи, спрямовані на Донбас, решту України, а також її західних партнерів.

Хоча наш аналіз в основному зосереджено на російській гібридній діяльності в Україні, Україна також, мабуть, застосовувала гібридні підходи у відповідь на дії Росії. Зокрема, наприклад, Йоганн Шмід припустив, що «політична пропаганда, ембарго та припинення енергопостачання (до Криму та окупованих територій на Донбасі), та операції правоохоронних органів та розвідки були серед інструментів, обраних Україною».²⁵

З огляду на небезпеку того, що вся діяльність держави може отримати ярлик «гібридної війни», важливо зосередитися на конкретних гібридних заходах, які можуть завдати шкоди цивільним, а також врахувати вплив гібридних кампаній на заходи з захисту цивільного населення. Британський аналітичний центр, Товариство Генрі Джексона, розробив систему, яка визначає шість ключових елементів сучасного російського підходу до конфліктів та конкуренції:²⁶

-
- 1 Політичний конфлікт** – Компрометування політиків та встановлення контролю над ними, а також втручання у вибори та референдуми.

  - 2 Культурний вимір** – Використання та зловживання історією та релігією під час створення наративів.

  - 3 Економічний тиск** – Маніпуляція економічними зв'язками, такими як плата за транзит палива.

  - 4 Військові операції** – Підтримка іррегулярних формувань, у тому числі використання приватних військових компаній та, так званих, добровольців.
-

15 травня 2018 р., Донбас, Україна: Посол Йованович і Спеціальний представник з переговорів щодо України Курт Волкер зустрілися з представниками Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні, неурядовими організаціями, українськими військовими та місцевими жителями, які постраждали від російської агресії.

---

5 Дипломатія та робота з громадськістю – Створення наративів про загрозу російськомовному населенню за межами Російської Федерації, а також використання «правових засобів ведення війни (lawfare)».²⁷

---

6 Інформаційні кампанії – Наративи, призначені для дестабілізації обраних спільнот, у тому числі шляхом створення розколів між владою та суспільством.

У рамках цієї системи, окремі елементи можуть поєднуватися між собою. Наприклад, інформаційні кампанії підсилені кіберпідтримкою можуть поєднуватися з суто військовими заходами. Ця діяльність може відбуватися як у контексті гібридної війни на Донбасі, так і в контексті гібридних загроз на всій території України. Більшість опитаних у рамках дослідження зауважили, що у випадку гібридної війни на Донбасі, основні зусилля наразі зосереджено на утриманні населення під контролем за допомогою заходів, що мають на меті змалювати українську владу та Збройні Сили України як «некомпетентних» та «зловмисних». На решті території України гібридні загрози спрямовані на розділення країни та послаблення довіри населення до місцевих та національних органів влади.²⁸ Хоча ця тактика є політичною за своїм характером, вона також має наслідки для захисту цивільного населення, особливо в умовах активного збройного конфлікту на Донбасі.

VI. ПРОЯВИ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ

Першочерговим проявом впливу гібридних заходів на цивільних осіб, найімовірніше, є психологічна шкода.²⁹ Стратегія, що покликана створити відчуття хаосу та підірвати впевненість населення, з великою ймовірністю негативно впливає на психічне здоров'я людей, на яких вона спрямована. Наразі існує недостатньо даних аби продемонструвати причинно-наслідковий зв'язок або навіть кореляцію між різними елементами гібридної агресії та психічним здоров'ям, проте, є дані про збільшення проблем із психічним здоров'ям, що виникають внаслідок впливу конфлікту загалом.

Дані досліджень свідчать, що 96 відсотків людей похилого віку (60 років і старше), які проживають у постраждалих від конфлікту районах східної України, потерпають від проблем із психічним здоров'ям, спричинених збройним конфліктом.³⁰ Ще одне дослідження, яке було проведено у 2017 році, показало, що 32 відсотки внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні страждають на посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Багато з цих осіб також мають симптоми стресу та тривоги. На той час близько 74 відсотків ВПО не отримували належної медичної допомоги з питань психічного здоров'я.³¹ Загально визнано, що психологічна шкода під час конфлікту також виникає через проблеми, які не можуть вважатися частиною гібридної кампанії, включаючи такі проблеми, як переміщення, втрата засобів до існування та смерть або травми членів сім'ї. Проте, вплив цих проблем підсилюється відчуттями хаосу та невизначеності, які є наслідком гібридних заходів.

Першочерговим проявом впливу гібридних заходів на цивільних осіб, найімовірніше, є психологічна шкода.

Відсутність доступних послуг з охорони психічного здоров'я на Донбасі також впливає на фізичне здоров'я, оскільки люди вдаються до негативних стратегій боротьби з психічними проблемами, зокрема зловживання алкоголем, самолікування та перевантаження себе працею.³² Такі практики подолання психологічних проблем можуть сприяти збільшенню ризиків заподіяння фізичної шкоди, включаючи випадкову шкоду внаслідок сп'яніння або домашнє насильство. Закону України 2017 року, який розширив уявлення про домашнє насильство, та про те, хто може бути жертвою, створив потужну правову базу для боротьби з домашнім насильством. Однак, культурні норми в Україні табуують обговорення домашнього насильства, що впливає на ступінь видимості цієї проблеми. Загальновідомо, що проблема домашнього насильства може посилитися через психологічні травми, пов'язані зі збройним конфліктом, зокрема внаслідок заходів гібридної агресії.³³ Гуманітарні організації прагнуть заповнити прогалини у вирішенні потреб у галузі психічного здоров'я. Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), наприклад, створює гарячу лінію з питань психічного здоров'я, а Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) підтримує низку мобільних центрів психічного здоров'я, однак, багато з тих, хто страждає, все ще мають значні проблеми з доступом до послуг.

Необхідно проводити подальші дослідження для кількісного визначення масштабу шкоди цивільним завданої внаслідок гібридної агресії в Україні, а також для кращого розуміння того,

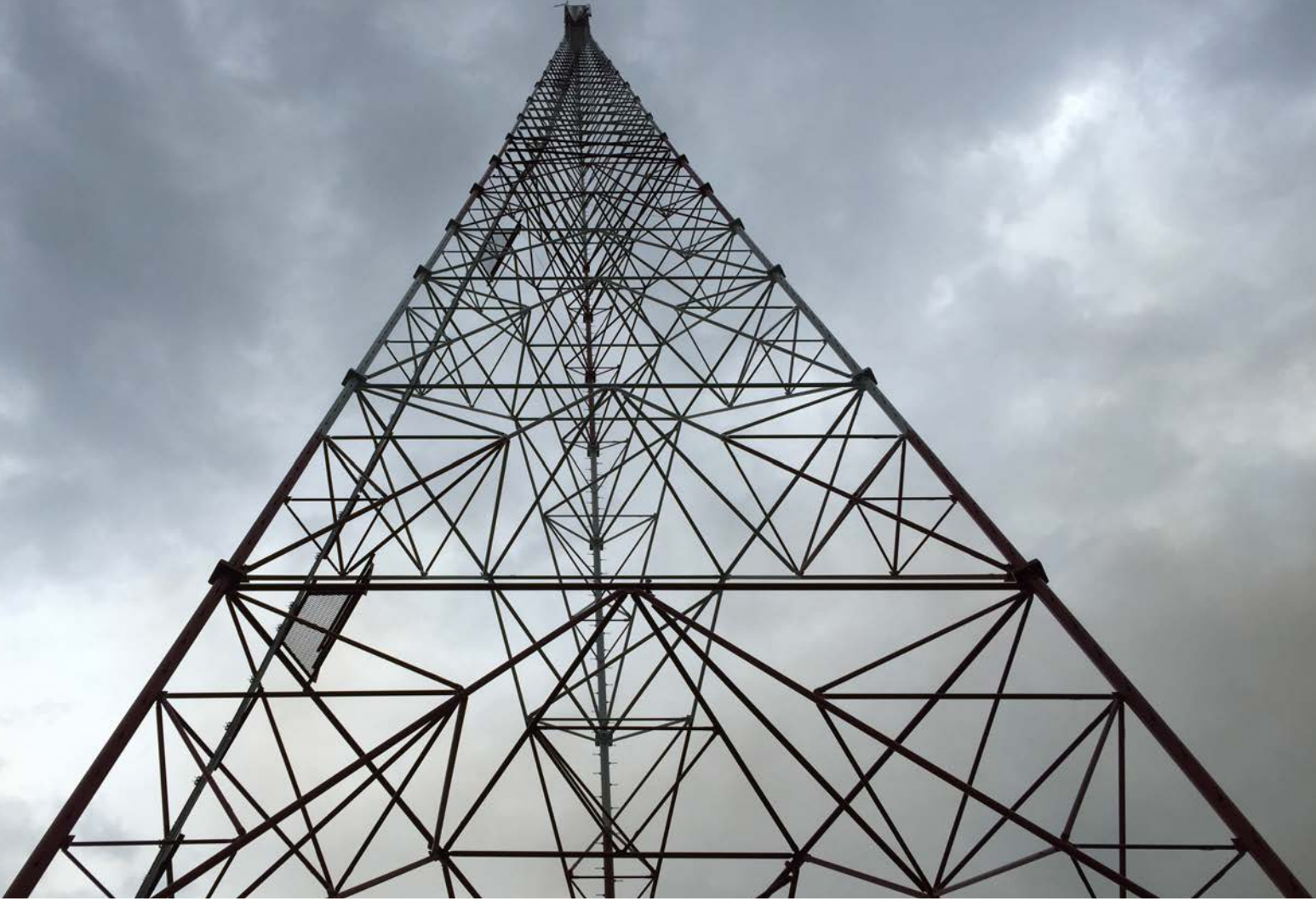
які загрози чи випадки заподіяння шкоди (або їх поєднання) спричинили таку шкоду. З огляду на це, можна визначити деякі характерні гібридні заходи, що призводять до шкоди цивільним на основі шести ключових елементів системи Товариства Генрі Джексона – зокрема, заходи у таких сферах, як військові операції, інформаційна війна, культурний вимір та економічний тиск.

Військові операції

Втрати серед цивільних (CIVCAS – civilian casualties) продовжують виникати внаслідок бойових дій на Донбасі. Ризик втрат зростає через нещодавню активізацію порушень режиму припинення вогню та мобілізацію військ та техніки вздовж лінії зіткнення. Значна частина цієї шкоди виникає внаслідок звичайних кінетичних бойових дій, і цю проблему потрібно розв'язувати шляхом запровадження належних практик ЗЦН військовими, такими як ретельний вибір цілей та відповідної зброї на основі оцінки пропорційності та ризику цивільної шкоди, а також, коли це можливо, забезпечення відсутності (не розміщення) військової техніки на території, де проживає цивільне населення.

Однак існують деякі види воєнних операцій, які можна класифікувати як гібридну війну, включаючи надсилання повідомлень українським військовим та їхнім сім'ям за допомогою мобільних телефонних мереж. У рамках таких операцій перехоплюється голосовий та текстовий зв'язок військових, а в деяких випадках на телефони військових завантажується шкідливе програмне забезпечення у вигляді фотографій членів їхніх сімей, надісланих за допомогою текстового повідомлення. Деякі сім'ї також отримують текстові повідомлення про те, що їхнього чоловіка/дружину або дитину було вбито, або їх благають попросити своїх близьких, що служать, припинити воювати та повернутися додому.³⁴ Хоча психологічні операції є частиною звичайних воєнних операцій, ці дії спрямовані саме на сім'ї військових – із супутнім ризиком нанесення психологічної шкоди цим цивільним. Ці кіберзасоби також використовуються для визначення координат військових формувань, щоб їх можна було вразити артилерійським та ракетним вогнем.³⁵ Для розвитку стійкості з метою протидії цій тактиці ЗСУ повинні взаємодіяти з сім'ями військовослужбовців аби проінформувати їх про потенційні ризики заподіяння шкоди та переконатися, що вони вживають необхідних заходів з кібербезпеки.

На ранніх етапах гібридної війни на Донбасі представники незаконних збройних формувань використовували цивільне населення для ускладнення дій українських військових. На дорогах встановлювали бетонні блоки, до них спрямовували натовпи цивільних, які спочатку блокували, а потім оточували колони українських військових. В одному випадку мати поклала дитину перед траками броньованих військових машин, «вона істерично кричала» на командира підрозділу ЗСУ, що дитину буде вбито, якщо його броньована машина спробує рухатися.³⁶ У відповідь українські військові діяли досить стримано, незважаючи на наявність серед натовпу озброєних сепаратистів. Один експерт стверджував, що блокування дороги було не просто використанням цивільного населення в якості «людського щита»,³⁷ а скоріше це була навмисна спроба створити ситуацію, яка могла б стати джерелом для пропаганди та сприяти розколу між місцевим населенням та українською владою.³⁸ Дуже важливо, аби ЗСУ та інші структури безпеки та оборони України продовжували дотримуватися стандартів захисту цивільного населення, які вони продемонстрували в цьому випадку. Але міжнародне співтовариство також має взаємодіяти з сепаратистами та їхніми спонсорами, щоб переконатися, аби такі ситуації більше не повторювалися, та цивільні не використовувалися для таких цілей – незалежно від того, чи цивільні особи добровільно б вчиняли такі дії.

22 серпня 2017 р., с. Бахмутівка, Луганська область, Україна: Телевежа. Використання дезінформаційних кампаній є важливим компонентом тактики гібридної війни і може підірвати довіру до влади.

Воєнні дії ЗСУ також ставали мішенню для дезінформації, зокрема що стосується жертв серед цивільного населення. Нещодавно, в листопаді 2020 року, розповсюджувалася дезінформація, про те, що близько 75 відсотків жертв серед цивільного населення в період з січня 2017 року по вересень 2020 року були зафіксовані на невідконтрольних уряду районах Донбасу, спричинені навмисними обстрілами ЗСУ цивільного населення як покарання за невизнання результатів зміни влади в Києві у 2014 році. Хоча у звіті ОБСЄ було зазначено, що за цей період у невідконтрольних уряду районах було зафіксовано трохи менше 70 відсотків жертв серед цивільних, жодного разу відповідальність за це не приписували ЗСУ. Водночас, ОБСЄ у своєму звіті зазначила, що близько 25 відсотків цих інцидентів насправді були наслідком необережного поводження цивільного населення з вибухонебезпечними предметами.³⁹

Ще один приклад воєнних дій ЗСУ, який було використано для створення дезінформації, можна побачити в обставинах, пов'язаних із обстрілом Маріуполя у 2015 році. Незважаючи на те, що ОБСЄ визначила, що обстріли було розпочато з району, на той момент невідконтрольному українській владі, 57,2 відсотка місцевого населення в 2020 році все ще «буквально вважають, що місто було обстріляно збройними силами, які повинні були його захищати». У статті «Занурення у Маріупольський дезінформаційний вир» автори Майкл Джентіле та Євгенія Кузнєцова пов'язують ці погляди з впливом дезінформації в місцевих та міжнародних ЗМІ, яка мала на меті «радше розмити факти замість створити неправдивий наратив».⁴⁰

Інформаційна війна

Усі експерти, яких було опитано у рамках цього дослідження, на прохання визначити основний прояв гібридних заходів, що присутній у конфлікті в Україні, зазначали преш за все інформаційну війну. Один експерт підкреслив, що такий вид ведення війни означає не лише використання соціальних мереж; він також охоплює звичайні засоби масової інформації та те, яким чином історії циркулюють між ними.⁴¹ Інший експерт зазначив, що 40 відсотків випадків дезінформації, зафіксованих ЄС з 2015 року, стосувалися України.⁴²

На додаток до різноманітних зусиль щодо поширення дезінформації з метою підризу довіри цивільного населення до ЗСУ та підризу довіри між українською владою та населенням непідконтрольних територій, представники так званих «ДНР» та «ЛНР» намагаються цілеспрямовано звинуватити ЗСУ в конкретних ситуаціях.⁴³ Наприклад, у червні 2019 року ЗМІ в непідконтрольних уряду районах опублікували повідомлення про напад на мечеть на півночі міста Донецька, яка зазнала обстрілу під час проведення урочистих заходів з приводу релігійного свята. ЗМІ стверджували, що ЗСУ навмисно обрали ціллю цивільних мусульман. Проте у звіті ОБСЄ було встановлено, що, хоча існують певні докази обстрілів у цьому районі, джерело вогню знаходилося в місцевості, яка перебувала під контролем сепаратистів, як і стверджувалося ЗСУ.⁴⁴ Незважаючи на те, що ЗСУ швидко розповсюдили цю інформацію, населення непідконтрольних уряду районів не могло отримати доступ до неї. Таким чином, неправдивий наратив продовжував і надалі циркулювати. Такі випадки створюють середовище, де майбутнє примирення між сторонами буде вкрай важким, що не сприяє захисту цивільного населення.

**Сила дезінформації
полягає в тому, що
не завжди можна
відрізнити факти
від вигадок.**

Історії про нелюдську жорстокість із давніх давен присутні в конфліктах – іноді вони розповідають правду, а іноді вони є складовою провокаційних кампаній дезінформації. Сила дезінформації полягає в тому, що не завжди можна відрізнити факти від вигадок. Наприклад, у липні 2014 року російське телебачення повідомляло, що українські військові розіп'яли маленького хлопчика та вбили його матір, тягнучи за танком на центральній площі міста Слов'янська на сході України. Було визначено, що джерелом історії була місцева жінка, одружена з місцевим бойовиком. Її розповідь спростували навіть її власні родичі, які припустили, що, можливо, вона продала цю історію за гроші. Хоча жодних доказів на підтвердження звинувачень не вдалося знайти, цю історію так і не було остаточно спростовано, й вона продовжує циркулювати в окупованих районах.⁴⁵

Подібні заходи гібридної війни лежать в основі військових операцій та інформаційної війни. Вони мають потужний вплив на сприйняття цивільними представників збройних сил. Дослідження, проведене CIVIC у 12 громадах контрольованих урядом районів Донбасу, що знаходяться у 5-кілометровій зоні від лінії розмежування, показало, що 43 відсотки місцевого населення в цілому не довіряють військовим; 37 відсотків вважають, що військова присутність піддає їхні громади ризику обстрілу; 40 відсотків відчуває дискомфорт під час взаємодії з військовими; і 36 відсотків не мають чіткого уявлення про ефективні механізми спілкування з військовими.⁴⁶ Зважаючи на такі суттєві рівні спотвореного сприйняття та недовіри до військових з боку цивільних, розуміння впливу тактики інформаційної війни на цивільно-військові відносини є ключовим для ефективного впровадження ЗЦН у військових операціях та заходах. Наразі цивільне населення або боїться, або не бажає висловлювати військовим свої занепокоєння щодо захисту і проблеми, пов'язані з ЗЦН, залишаються нерозв'язаними.

Ретельне звітування щодо випадків поранень та загибелі цивільних, документування таких випадків та аналіз зібраних даних можна розглядати як засіб протидії пропагандистським наративам, що спричиняють шкоду цивільним. Захист від цієї форми гібридних заходів також вимагає ефективної взаємодії між військовими та цивільним населенням, такого, як наприклад, створення підрозділів цивільно-військового співробітництва, що покращило комунікацію між військовими та цивільними на підконтрольних територіях. Потрібно також подумати над тим, яким чином мешканці непідконтрольних територій зможуть отримати доступ до альтернативних джерел інформації, які б надавали точні дані.

Окрім гібридних заходів, що спрямовані на Донбас, можна також визначити деякі ключові теми в більш широкій інформаційній кампанії, яку проводить Росія та російські проксі в регіоні. Інформаційні заходи часто розробляються з метою впливу на сприйняття людини. В Україні такі заходи орієнтовані на використання розколів у суспільстві та розколів між суспільством та державою. Мабуть, найочевиднішим таким заходом була інструменталізація етнічної приналежності та, зокрема, цілеспрямований вплив на російськомовне населення. Наратив полягає у тому, що українська влада прагне придушити російськомовну меншину – і навіть ліквідувати її – за допомогою правих груп з репутацією, яка бере свій початок з часів Другої світової війни.⁴⁷ Інша інформаційна кампанія, менша за масштабом, мала на меті підтримку незадоволення щодо угорської меншини на заході України, та підтримувалася Росією.⁴⁸ Важливо визнати, що цим наративом також сприяли зусилля уряду одразу після Майдану змінити і, можливо, послабити правовий статус меншин. Ці інформаційні кампанії загрожують завданням психологічної та фізичної шкоди цивільному населенню шляхом посилення страху та ризику жорстоких репресій. Етнічна приналежність, очевидно не випадково була ключовим елементом цієї кампанії, що має прямий стосунок до конфлікту на сході України.

Інформаційні кампанії, які мають на меті експлуатацію міжетнічної напруги, очевидно, мають потенціал до заподіяння фізичної та психологічної шкоди. Інші інформаційні операції також містять подібні ризики. Місцевий експерт зі стратегічних комунікацій навів приклад нападів на українців, які повернулися з Уханю на початку пандемії COVID-19. На українських громадян напали місцеві жителі на шляху до місця, де вони мали перебувати на карантині. Очевидно, це сталося в результаті широкого розповсюдження фейкового електронного листа нібито від Міністерства охорони здоров'я України, у якому стверджувалося, що Міністерство занепокоєне поверненням цих громадян в Україну.⁴⁹

Культурний вимір

Намагаючись підірвати зв'язки України із Західною Європою, підтримувані Росією особи та організації ініціюють кампанії з просування «традиційних» українських сімейних цінностей на протидію «ліберальним цінностям» Заходу. Ці кампанії зображують Західну Європу як таку, що агресивно відстоює свободу сексуальної орієнтації та ґендерну рівність. Дані особи та організації стверджують, що ці ідеали підриватимуть суспільну стабільність України – цей наратив також можна спостерігати і в інших державах, що межують з Росією.⁵⁰ Окрім підтримки цього наративу деякими теле- та радіостанціями, у поширенні даного наративу суттєву роль зіграла Православна Церква.⁵¹ Ці наративи також пов'язані із посиленням насильства проти ЛГБТК + спільноти в Україні.⁵²

Як уже було зазначено, роль України у Другій світовій війні посідає значне місце в наративах, що продукуються та поширюються Москвою. Історія України складна. У Другій світовій війні брали участь як українські націоналістичні підрозділи, що були залучені нацистами до боротьби проти Червоної Армії, так і українці, які діяли як партизани та воювали у

16 травня 2011 р., Київська область, Україна: Лінії електропередачі. Економічний тиск, форма ведення гібридної війни, може набувати форми маніпулювання доступом до електроенергії.

складі Червоної Армії. Москва спекулює на цій історії та використовує образ нацистів, аби продемонструвати, що Україну захопили праві сили.⁵³ Цей наратив сприяє створенню атмосфери страху на Донбасі, яка, крім потенційно шкідливого психологічного впливу на населення, також сприяє продовженню конфлікту.

Економічний тиск

Економічні втрати від конфлікту на Донбасі є значними для України. Вона втратила контроль над одним зі своїх основних центрів виробництва.⁵⁴ Росія також має можливість здійснювати подальший економічний тиск через контроль над основним джерелом енергії в Україні – газом. Поставки газу з Росії до Європи територією України складають приблизно 3 відсотки ВВП України, і хоча Росія та Україна підписали угоду ще в грудні 2019 року про гарантування поставок, це все ще є важелем впливу для Москви, яка може закрити доступ до використання цього ресурсу, якщо вирішить, що існує зручний привід.⁵⁵ Економічний тиск, як форма застосування сили, може бути використаний для підризу довіри до українського уряду в очах громадськості, демонструючи, що він не в змозі гарантувати поставки життєво необхідного палива.

Економічний тиск може також мати форму маніпулювання доступом до електроенергії. Окрім впливу на доступність життєво необхідних послуг для населення, ризик фізичної та психологічної шкоди ще більше посилюється під час проведення кібератак проти енергетичної системи. Такі напади може бути навіть визнано незаконними з точки зору МГП в контексті збройного конфлікту, якщо вони навмисно або випадково вражають цивільне населення. Хоча у багатьох випадках прямий зв'язок і надалі складно довести, відомо, що Росія стояла за кількома такими випадками. 23 грудня 2015 року хакери отримали віддалений доступ до центрів управління трьох українських електророзподільних компаній. Вони взяли під контроль системи і вимкнули близько 30-ти розподільчих підстанцій у Києві та Івано-Франківській області. Хакерська атака призвела до того, що понад 200 000 споживачів залишилися без електроенергії в один із найхолодніших і найтемніших періодів року, що могло мати наслідки для здоров'я цивільного населення через вплив холоду. Майже рік потому, 17 грудня 2016 року, одна підстанція на півночі Києва була виведена з ладу через зловмисну кіберактивність.⁵⁶ Ці напади приписували російським суб'єктам, і в жовтні 2020 року США звинуватили шістьох офіцерів російської розвідки в цих та інших кібератаках.⁵⁷ Однак, виявилось, що оцінити конкретний вплив цих атак на цивільних осіб досить складно. Один із опитаних експертів наголосив на недостатній обізнаності та готовності як суспільства, так і влади, до боротьби з такими загрозами.⁵⁸ Такі заклади, як лікарні, як правило, мають резервні джерела живлення, і свічки можуть забезпечити альтернативні джерела світла, але українській владі потрібно підвищити кібербезпеку критичної інфраструктури та підготувати суспільство до ризику кібератак.

...ризик фізичної та психологічної шкоди ще більше посилюється під час проведення кібератак проти енергетичної системи

VII. ЗМЕНШЕННЯ ШКОДИ ТА РЕАГУВАННЯ НА ШКОДУ ЦИВІЛЬНИМ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Як уже було зазначено, гібридні заходи часто спрямовані саме на цивільне населення. Оскільки ЗСУ відіграє роль у реагуванні на ризики завдання шкоди цивільним в Україні шляхом покращення комунікації між цивільним населенням та військовими, а також за допомогою відстеження та аналізу випадків шкоди цивільним, та вирішення питань що стосуються захисту, гібридні загрози мають бути враховані у цій діяльності.

Створення Управління цивільно-військового співробітництва

У березні-квітні 2014 року, на ранніх стадіях конфлікту на сході України, ЗСУ зіштовхнулися з численними випадками перешкоджання діям військових місцевим населенням Донбасу. Частково це відбувалося через неефективну комунікацію між цивільними та військовими. Ця ситуація стала основною причиною створення структур цивільно-військового співробітництва ЗСУ (ЦВС або CIMIC) у травні 2014 року. Станом на сьогодні, офіцери ЦВС присутні в кожній бригаді, у штатах усіх штабів підрозділів ЗСУ, в регіональних командуваннях, а також уздовж лінії розмежування.

ЦВС координують зусилля різних зацікавлених сторін (військових, структур безпеки, служб з надзвичайних ситуацій, міжнародних гуманітарних організацій та інших цивільних структур) для забезпечення того, щоб цивільні особи, які постраждали внаслідок війни, включаючи гібридні загрози, отримували необхідну допомогу та послуги. Допомога офіцерів ЦВС була особливо корисною у лютому 2020 року, коли було перекрито рух між селом Старомар'ївка (що розташоване у сирій зоні) та підконтрольними уряду районами після наказу командира ЗСУ щодо обмеження руху через COVID-19. Це рішення, по суті, перешкоджало цивільному населенню отримувати доступ до базових послуг, таких як продовольчий ринок, школи, заклади охорони здоров'я тощо, адже ці послуги були доступні лише у підконтрольних уряду районах. Офіцери ЦВС координували зусилля багатьох організацій та установ для реагування на цю проблему. Протягом трьох днів переговорів зі штабом Операції Об'єднаних сил та регіональним командуванням було знайдено рішення, яким чином відновити доступ мирних жителів Старомар'ївки до основних потреб.

Здатність ЦВС швидко реагувати на питання щодо захисту також може позитивно вплинути на довіру цивільного населення до ЗСУ і, отже, в майбутньому зменшити шкоду від гібридних заходів. Наприклад, дезінформаційні кампанії, які негативно зображають ЗСУ, можуть бути при цьому менш переконливими або правдоподібними.

Відстеження шкоди цивільним

29 грудня 2018 року за підтримки CIVIC у ЗСУ було створено Робочу групу з відстеження випадків загибелі або поранення цивільного населення – підрозділ, завданням якого є збирати інформацію про шкоду, заподіяну цивільному населенню внаслідок збройного конфлікту. Група аналізує дані про шкоду цивільним та надає аналітичні звіти військовим командирам для використання цієї інформації з метою вироблення кращих рішень, аби запобігти жертвам серед цивільного населення та зменшити шкоду у майбутньому.

2 листопада 2020 р., м. Святогірськ, Донецька область, Україна: *Офіцери цивільно-військового співробітництва під час тренінгу з фасилітації діалогів у громадах, що постраждали внаслідок конфлікту*

Керівник Групи підкреслив превентивну функцію цього механізму: «Я вважаю, що повністю функціональна Група може сприяти зменшенню кількості втрат серед цивільних. Але я хочу наголосити на факторі запобігання. Якщо я спостерігатиму деякі погані практики, я скоріше проведу якісь превентивні заходи та попрацюю з військовими, аби запобігти будь-якій шкоді цивільному населенню».⁵⁹

В контексті гібридної війни, ЗСУ може використовувати Групу та інші механізми відстеження шкоди цивільним для протидії практикам маніпуляцій втратами серед цивільного населення, що використовуються для інформаційних операцій. Прикладом такого використання є інцидент, який стався у лютому 2021 року. Двох цивільних було поранено на опорному пункті підрозділу ВСУ, коли по ним було відкрито вогонь після того, як їхній транспортний засіб продовжував рухатися у забороненій зоні. Військові не порушили жодних правил відкриття вогню. Цивільним особам негайно було надано медичну допомогу, хоча один із них згодом помер у військовій машині швидкої допомоги під час транспортування до лікарні. Інцидент було належним чином задокументовано Групою, й протягом 12 годин після інциденту штаб ООС опублікував звіт, дані якого потім було підтверджено у звіті Спеціальною моніторинговою місією ОБСЄ (СММ ОБСЄ).⁶⁰ Оперативне реагування ЗСУ, включаючи відстеження та аналіз інциденту за допомогою Групи з відстеження випадків загибелі та поранення цивільного населення, зменшило ризик використання інциденту з метою дезінформації.

Діяльність ЗСУ щодо відстеження та зменшення шкоди цивільним надає військовим можливість мінімізувати вплив інструментів гібридної війни противника – особливо інформаційної війни – і зменшити як фізичну, так і психологічну шкоду для цивільного населення. Такі механізми зменшення шкоди цивільним (ЗШЦ) можуть також сприяти збільшенню рівня довіри між цивільним населенням, ЗСУ та Урядом України, та покращувати перспективи знаходження сталих рішень щодо конфлікту.

Цивільно-військові діалоги

Існує ефективний спосіб мінімізувати неправильне сприйняття один одного та недовіру між військовими та цивільним населенням – вразливі місця, що можуть бути використані для гібридних заходів – заохочувати регулярне спілкування та діалог між цими двома групами, аби вони могли безпосередньо обговорювати проблеми щодо захисту цивільного населення. За підтримки CIVIC у 2020 році розпочалися цивільно-військові діалоги в 11 громадах уздовж лінії зіткнення. Під час цих діалогів цивільне населення та військові обговорювали широкий спектр питань, включаючи шляхи покращення комунікації між військовими та громадами, спільні ініціативи з підвищення обізнаності щодо мінної безпеки; порядок дій у випадку надзвичайних ситуацій; а також занепокоєння певними проявами поведінки військових, таких як перебування зі зброєю у громадських місцях або порушення карантинних норм COVID-19.

Згідно з відгуками, отриманими від учасників діалогів, і цивільні, і військові почуваються після них впевненіше, повідомляючи, що тепер їм комфортно брати участь в обговоренні чутливих питань щодо захисту. Посилення комунікації між цивільним населенням та військовими також сприяє тому, що цивільне населення може отримати доступ до інформації з перших рук, а не покладатися винятково на повідомлення у засобах масової інформації.

Існує ефективний спосіб мінімізувати неправильне сприйняття один одного та недовіру між військовими та цивільним населенням – вразливі місця, що можуть бути використані для гібридних заходів – заохочувати регулярне спілкування ...

VIII. ВИСНОВКИ

У концептуальному сенсі гібридні заходи – це досить широке поняття, яке включає численні важелі впливу; вони часто розроблені таким чином, аби діяти «нижче меж» збройного конфлікту. Характер гібридних проявів, як гібридної війни, так і гібридних загроз, означає, що безпосередньо пов'язати конкретні випадки шкоди цивільним з гібридними заходами може бути важко, хоча вони часто мають на меті вплив на цивільне населення. Основною формою російської гібридної діяльності в Україні є інформаційна війна та, зокрема, дезінформаційні кампанії. Ці кампанії покликані сприяти продовженню конфлікту на сході, одночасно підриваючи довіру до державних органів влади – ситуація, яка призводить як до психологічної, так і до фізичної шкоди цивільному населенню.

Є дії, які українські військові та уряд можуть і повинні вживати для зменшення ризиків шкоди цивільним, що спричинені гібридними заходами Росії. Український уряд повинен визначити пріоритетом затвердження Національної стратегії захисту цивільного населення у збройних конфліктах та розробити план її реалізації, який має містити заходи щодо зменшення ризику шкоди цивільному населенню від гібридних загроз. Ці заходи мають включати аналіз інформаційного середовища, а також забезпечення цивільному населенню доступу до надійних джерел інформації, особливо у районах, що постраждали від конфлікту. Важливість формування соціальної стійкості до протидії гібридним заходам також повинна відображатися в заходах, що їх здійснюють органи влади на місцевому рівні, у тому числі шляхом проведення регулярних діалогів між цивільним населенням, місцевою владою та військовими. Крім того, ЗСУ повинні продовжувати дотримуватися найвищих стандартів поведінки для уникнення жертв серед цивільних під час проведення військових операцій. Надання підтримки населенню офіцерами ЦВС, а також швидке та точне звітування про жертви серед цивільного населення, є важливими заходами для зменшення ризику шкоди цивільним. У той же час, українській владі і громадянському суспільству слід здійснювати подальші дослідження для підтвердження причинно-наслідкового зв'язку між гібридними загрозами та шкодою цивільним, особливо що стосується психологічної шкоди.

***Є дії, які українські
військові та уряд
можуть і повинні
вживати для
зменшення ризиків
шкоди цивільним...***

ПРИКІНЦЕВІ ПРИМІТКИ

- 1 Енс Столтенберг «Промова на семінарі НАТО з трансформації», 25 березня 2015 року, https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_118435.htm (англійською).
- 2 Див. Ен М. Сімонс «Росія попереджає про повномасштабну війну на Сході України та звинувачує Київ», Волл-Стріт Джорнел, 9 квітня 2021 року, <https://www.wsj.com/articles/russia-warns-of-full-scale-war-in-eastern-ukraine-blames-kyiv-11617986038> (англійською).
- 3 Управління ООН з координації гуманітарних справ (UNOCHA) «Огляд гуманітарних потреб в Україні», січень 2020 року, https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/ukraine_2020_humanitarian_needs_overview_en.pdf.
- 4 «Регулярні сили» стосується збройних сил певної держави, у той час як «іррегулярні сили» стосується нерегулярних збройних формувань під контролем держави або недержавних сторін конфлікту.
- 5 Межа, після якої держава може вважати реагування за допомогою збройних сил може бути формальною, так як у Статті 5 НАТО. Також існує правова межа у визначенні «збройного конфлікту» в рамках міжнародного гуманітарного права. Проте, реакція держави загалом є відображенням політичної волі.
- 6 Майкл Джінтайл та Євгенія Кузнєцова «Входження до мариупольського дезінформаційного виру», VoxUkraine, 3 грудня 2020 року, <https://voxukraine.org/en/descent-into-the-mariupol-disinformation-maelstrom/>.
- 7 В контексті таких потрясінь, як стихійне лихо, збій критичної інфраструктури або гібридна чи збройна атака, НАТО заявляє, що стійкість – це «здатність суспільства легко та швидко протистояти та відновлюватися після таких потрясінь і поєднує в собі як громадянську готовність, так і військовий потенціал». Див. НАТО «Стойкість та стаття 3», 16 листопада 2020 р., https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_132722.htm#:~:text=Resilience%20is%20a%20society's%20ability,civil%20preparedness%20and%20military%20capacity.
- 8 Френк Г. Хоффман «Конфлікт у 21 столітті. Поява гібридних війн», Потомаський інститут політичних досліджень, 8 грудня 2007 р., https://www.potomacinstitute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf.
- 9 Мері Калдор «Нові та старі війни. Організоване насильство в глобальну епоху», Кембридж, Великобританія: Polity Press, 2012 р.
- 10 Колін С. Грей «Категорійна плутанина? Стратегічні наслідки визнання викликів нерегулярними або традиційними», Інститут стратегічних досліджень, 16 лютого 2021 р.
- 11 НАТО «Реагування НАТО на гібридні загрози», 16 березня 2021 р., https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_156338.htm#:~:text=What%20are%20the%20hybrid%20threats,and%20use%20of%20regular%20forces.
- 12 Європейська служба зовнішньої дії «Європа, яка захищає: протидія гібридним загрозам», червень 2018 р., https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/hybrid_threats_en_final.pdf.
- 13 Указ Президента України «Концепція розвитку сектору оборони та безпеки», <https://www.president.gov.ua/documents/922016-19832>.
- 14 Бен Конєбл, Джейсон Кемпбел та Ден Меден «Деформування поняття вимог та рівня реагування у вигляді наказу на ведення повномасштабної війни: яким чином Росія, Китай та Іран зменшують американський вплив, використовуючи перевірені часом заходи для уникнення війни», Корпорація РЕНД, 2016 р., https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR1000/RR1003/RAND_RR1003.pdf.
- 15 Інтерв'ю CIVIC з Старшим дослідником зі стратегічних комунікацій у НАТО, #6, проведене онлайн, серпень 2020 р.
- 16 Представник НАТО, що працює у сфері гібридних конфліктів, зазначив, що схожа картина спостерігалась і в Україні (інтерв'ю CIVIC з офіційним представником НАТО, присвячене гібридним конфліктам, №2, проведене онлайн, серпень 2020 р). Для ширшого аналізу цього явища див. статтю Владислави Войтішкової, Віта Новотного, Хубертуаса Шмід-Шмідсфельдена та Крістіни Потапової «Ведмідь в овечій шкурі: організації у ЄС, що фінансуються урядом РФ», Центр європейських досліджень Вільфріда Мартенса, липень 2016 р., https://www.martenscentre.eu/wp-content/uploads/2020/06/russia-gongos_0.pdf.
- 17 Ніна Янкович «Як програти інформаційну війну: Росія, фейкові новини та майбутні конфлікти», Лондон: І.Б. Тауріс, 2021 р., 23 – 25.
- 18 Ibid., 63 – 64.
- 19 Девід Холліс «Приклад кібервійни: Грузія 2008», «Журнал малих війн», 6 січня 2011 р., <https://smallwarsjournal.com/blog/journal/docs-temp/639-hollis.pdf>.
- 20 Девід Кілкуллен «Драconi та змії: Як решта навчилася боротися із Заходом», Лондон: Херст, 2016 р., с.145.
- 21 Лоуренс Фрідман «Україна та мистецтво стратегії», Oxford: Oxford University Press, 2019 р., с.89.
- 22 Джеймс К. Уайт «Розуміння гібридної війни», Connections QJ 15, no. 2 (2016), с.75.
- 23 Фрідман «Україна та мистецтво стратегії», с.78.
- 24 Інтерв'ю CIVIC з французьким вченим та експертом аналітичного центру, #1, проведене онлайн, серпень 2020 р.
- 25 Йоганн Шмід «Гібридна війна на українському полі бою: розробка теорії, заснованої на емпіричних доказах», Журнал про Балтійську безпеку 5, No. 1, червень 2019 р., с.5–15.
- 26 Боб Сілі «Визначення сучасного російського конфлікту: як Кремль веде війну?», Товариство Генрі Джексона, 7 червня 2018 р.
- 27 Lawfare можна визначити як «використання закону в якості зброї на війні» <https://www.lawfareblog.com/about-lawfare-brief-history-term-and-site>, переглянуто 15 квітня 2021 року.
- 28 Інтерв'ю CIVIC з дослідником та політичним радником з України, який спеціалізується питань стратегічних комунікацій, #5, проведене онлайн, серпень 2020 р.; інтерв'ю CIVIC зі старшим дослідником та експертом аналітичного центру з Естонії, присвячене гібридному конфлікту, #7, проведене онлайн, серпень 2020 р.
- 29 Старший науковий співробітник та експерт аналітичного центру з Естонії наголосив на цьому, а також на неможливості визначити причинно-наслідковий зв'язок без додаткових досліджень. Див. Інтерв'ю CIVIC зі старшим дослідником та експертом аналітичного центру з Естонії, присвяченого гібридним конфліктам, #7, проведене онлайн, серпень 2020 р.
- 30 Кластер охорони здоров'я в Україні / Кластер захисту в Україні «Вивчення доступу до послуг охорони здоров'я в Україні: погляд з точки зору захисту та охорони здоров'я», липень 2019 р., https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/2019/07/2019-07-Exploring-access-to-health-care-services-in-Ukraine_ENG_Final.pdf.

- 31 International Alert, GIP-Тбілісі, Лондонська школа гігієни та тропічної медицини «Приховані тягарі конфліктів: проблеми психічного здоров'я та доступу внутрішньо переміщених осіб до послуг в Україні», травень 2017 р., с.15. https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Ukraine_HiddenBurdensConflictDPs_EN_2017.pdf.
- 32 Кластер охорони здоров'я в Україні / Кластер захисту в Україні «Вивчення доступу до послуг охорони здоров'я в Україні».
- 33 Катерина Бусол «Домашнє насильство в Україні: уроки COVID-19», Чатем-хаус, 23 липня 2020 р., <https://www.chathamhouse.org/2020/07/domestic-violence-ukraine-lessons-covid-19>.
- 34 Аарон Брантлі та полковник Ліам Коллінз, «Ведмідь проблеми: Російський спецназ вдосконалює свої кібернетичні можливості», Асоціація армії США, 28 листопада 2018 р., <https://www.ousa.org/articles/bear-problem-russian-special-forces-perfecting-their-cyber-capabilities>.
- 35 Адам Мейер, «Небезпека близько: Fancy Bear відстежував підрозділи української польової артилерії», CrowdStrike, 22 грудня 2016 р. <https://www.crowdstrike.com/blog/danger-close-fancy-bear-tracking-ukrainian-field-artillery-units/>.
- 36 Цензор.net, «16 квітня 2014 р. 25-а повітряно-десантна бригада займає аеропорт Краматорська. 6 транспортних засобів забирають бойовики» https://censor.net/ru/resonance/384925/16_aprelya_2014go_25ya_vozdushnodesantnaya_brigada_zanimaet_aerodrom_kramatorska_6_boevyh_mashin_zahvacheno.
- 37 За визначенням МКЧХ, термін «живі щити» описує метод ведення війни, заборонений МГП, при якому присутність цивільного населення або переміщення цивільного населення – добровільного чи недобровільного – використовується для захисту військових цілей від нападу або для захисту, сприяння військовим операціям або перешкоджання їм.
- 38 Інтерв'ю CIVIC з французьким вченим та експертом аналітичного центру з питань гібридних конфліктів, №1, проведене онлайн, серпень 2020 р.
- 39 EU vs Disinfo, «Disinfo: ОБСЄ підтвердила, що українська армія здійснила атаку на цивільних осіб,» <https://euvdsdisinfo.eu/report/the-osce-confirmed-that-the-ukrainian-army-attacks-civilians/>, переглянуто 15 грудня 2020 р.
- 40 Майкл Джінтайл та Євгенія Кузнєцова, «Занурення у Маріупольський дезінформаційний вир»
- 41 Інтерв'ю CIVIC з дослідником та політичним радником з України з питань стратегічних комунікацій, №5, проведене онлайн, серпень 2020 р.
- 42 Інтерв'ю CIVIC з посадовцем Європейського Союзу, який спеціалізується на розробці/впровадженні політики щодо стратегічних комунікацій, №9, проведене онлайн, серпень 2020 р.
- 43 Інтерв'ю CIVIC з дослідником та дезінформаційним факт-чекером, представником українського громадянського суспільства, №8, проведене онлайн, серпень 2020 р.
- 44 ОБСЄ «Останні повідомлення від Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні (СММ) на основі інформації, отриманої станом на 19-30, 4 червня 2019 р.», 5 червня 2019 р., <https://www.osce.org/special-monitoring-mission-to-ukraine/422084>.
- 45 StopFake, «Фейк: розп'яття у Слов'янську», 15 липня 2014 р., <https://www.stopfake.org/en/lies-crucifixion-on-channel-one/>.
- 46 CIVIC, Звіт за результатами опитування, вересень 2020 р. Опитування було проведене IFAK Inc. протягом липня – серпня 2020 р. шляхом інтерв'ювання місцевих мешканців 12 громад, розташованих у 5-кілометровій зоні від лінії зіткнення на підконтрольній уряду території Луганської та Донецької областей. Загалом було опитано 1200 осіб (віком від 18 років), зокрема 464 чоловіків та 736 жінок. Теоретична похибка вибірки з довірчим інтервалом 95% становить +/- 2,9%.
- 47 Еліна Ланге-Іонатамішвілі «Аналіз інформаційної кампанії Росії проти України», НАТО Стратком, Європа, <https://stratcomcoe.org/publications/analysis-of-russias-information-campaign-against-ukraine/151>.
- 48 Влагійслав Максимов «Чи зверталася Угорщина до Російської Думи за підтримкою?», Euractiv.com, 4 грудня 2019 р., <https://www.euractiv.com/section/central-europe/news/did-hungary-turn-to-the-russian-duma-for-support-against-ukraine/>.
- 49 Інтерв'ю CIVIC з дослідником та політичним радником з України, #5, онлайн, серпень 2020 р. ; Радіо «Свобода Європи» / «Радіо Свобода» «Насильство зустрічає евакуйованих з Вуханя після прибуття в українське місто» <https://www.rferl.org/a/ukrainian-villagers-protest-wuhan-evacuees-arrival/30446503.html>.
- 50 Інтерв'ю CIVIC з представником сфери національної безпеки зі східноєвропейської держави, #4, онлайн, серпень 2020 р.
- 51 Умберто Баккі та Марія Георгієва «ЛГБТ + група подає до суду на релігійного діяча України, який пов'язує коронавірус із одностатевими шлюбамі», Reuters, 13 квітня 2020 р., <https://www.reuters.com/article/health-coronavirus-ukraine-lgbt-idUSL8N2B16C7>.
- 52 Freedom House «Чи повертає Україна за кут щодо прав ЛГБТ», 10 липня 2019 р., <https://freedomhouse.org/article/ukraine-turning-corner-lgbt-rights>.
- 53 Дмитро Шланпентох «Як Росія, Польща та Україна намагаються переглянути історію Другої світової війни», Інститут сучасної Росії, 18 лютого 2021 р., <https://imrussia.org/en/analysis/3079-how-russia-poland-and-ukraine-try-to-revise-wwii-history>, переглянуто 5 листопада 2020 року.
- 54 Джулія Блуц та Маріка Валенте «Економічні витрати від гібридної війни: приклад України», VoxUkraine, 30 липня 2020 р., <https://voxukraine.org/en/the-economic-costs-of-hybrid-wars-the-case-of-ukraine/>.
- 55 Діна Хреннікова, Анна Ширяєвська та Дарина Краснолуцька «Чому російсько-українська газова суперечка турбує Європу», Bloomberg, 6 грудня 2019 р., <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-12-06/why-the-russia-ukraine-gas-dispute-worries-europe-quicktake>.
- 56 Парк Донгуї та Майкл Уолстром «Кібератака на критичну інфраструктуру: Росія та напади на українські електромережі», Школа міжнародних досліджень Генрі Джексона: Вашингтонський університет, 11 жовтня 2017 р., <https://jsis.washington.edu/news/cyberattack-critical-infrastructure-russia-ukrainian-power-grid-attacks/>.
- 57 Зак Віттакер «США звинувачують російських хакерів у відключенні електроенергії в Україні та атаці вимогачів NotPetya», TechCrunch, 19 жовтня 2020 р., <https://techcrunch.com/2020/10/19/justice-department-russian-hackers-notpetya-ukraine/>.
- 58 Інтерв'ю CIVIC зі старшим дослідником та експертом аналітичного центру з Естонії, присвячене гібридному конфлікту, #7, проведене онлайн, серпень 2020 р.
- 59 Інтерв'ю CIVIC з офіцером ЦВС Збройних Сил України, №12, проведене віч-на-віч, серпень 2020 р.
- 60 Опис інциденту на сторінці ООС у соціальній мережі Фейсбук <https://www.facebook.com/pressjfo.news/posts/1057285234764092>; Див також: Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні «Щоденний звіт 31/2021, 9 лютого 2021 р.», <https://www.osce.org/files/2021-02-09%20SMM%20Daily%20Report.pdf?itok=93511>.

Марко Фібер

24 липня 2018 р., м. Золоте, Україна: Двоє чоловіків йдуть вулицею, вздовж якої розташовані лінії електропередачі в місті Золоте.

**CENTER FOR
CIVILIANS IN CONFLICT**
RECOGNIZE. PREVENT. PROTECT. AMEND.

T +1 202 558 6958
E comms@civiliansinconflict.org
civiliansinconflict.org